

Bojan GODEŠA*

ODNOS POLITIČNIH DEJAVNIKOV DO KULTURE MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Okupatorji in slovenska kultura

I.

Okupacija in razkosanje matičnega (t. j. jugoslovanskega) dela Slovenije sta predstavljala veliko prelomnico v narodovem življenju, saj sta ga postavila pred eno najhujših preizkušenj dotlej. Slovencem se v "novem evropskem redu", kot so države podpisnice osnega pakta imenovala preureditev Evrope in celotnega sveta, ni obetalo nič dobrega, saj v njem dolgoročno ni bilo prostora za Slovence kot posebno etnično enoto. Kljub temu je bila začetna zasedbena politika treh okupatorjev (nemškega, italijanskega in madžarskega) različna. Le italijanski okupator v Ljubljanski pokrajini je priznaval Slovencem značaj posebnega naroda. Zato sprva odnos okupatorjev do slovenske kulture tudi ni bil povsem enak, saj je bil le odsev njihove splošne zasedbene politike.

II.

Sprva je bila ta najbolj nasilna na Štajerskem in Gorenjskem, kjer si je nemški okupator izbral za cilj takojšnje ponemčenje zasedenih krajev. Pri teh načrtih ni bilo več prostora za slovensko kulturo, ki so se jo odločili izkoreniniti. V takih pogojih seveda kakršnokoli pisanje oziroma ustvarjanje v slovenskem jeziku ni bilo možno. Še več, odstranjeni so bili vsi sledovi slovenščine v javnosti. Ukinili so tudi vse slovenske časopise ter ustanovili na Štajerskem list Štajerski gospodar in na Gorenjskem Karawanken Bote. Oba naj bi z začetnim delovanjem v slovenščini postopoma prešla v oba jezika in potem samo na nemščino. Prenehale so delovati vse slovenske organizacije in ustanove (ne le kulturne!) in vsa uprava je bila ponemčena. Uničene (sežgane) so bile mnoge šolske, društvene in tudi zasebne knjižnice. Tako je bilo n.pr. iz Študijske knjižnice v Mariboru odpeljanih 40.000 knjig, od katerih jih je bilo po vojni vrnjenih komaj polovica. Tako so med drugim izginile tudi mnoge pomembne prve izdaje knjig (n.pr. Prešernove Poezije, Kranjska čbelica, Levstikove Pesmi, Cankarjeva Erotika, Jurčičev Glasnik itd.). Podobno usodo je kljub poskusom, da jo prenesejo v Ljubljano, doletela tudi celjsko Mohorjevo družbo, kjer je bil uničen izjemno bogat arhiv. Poleg tega so nacistični okupatorji odvažali iz zasedenih krajev tudi mnoge umetniške spomenike iz cerkva, samostanov in muzejev z izgovorom, da jih bodo varovali pred vojno nevarnostjo, podobno se je godilo tudi z nekaterimi arhivalijami.

* Zgodovinar, dr., znanstveni sodelavec.

Nemški raznarodovalni program je izhajal iz teorije o treh slojih prebivalstva na zasedenem ozemlju: narodno zavednih Slovencev, vindišarjih in Nemcev. Raznarodovanje je temeljilo na podmeni, da je večina slovenskega prebivalstva, kar je zlasti veljalo za Štajersko, v nekoliko manjši meri pa za Gorenjsko, vindišarjev. Ti naj bi bili Nemcem sorodni po krvi, rasi in kulturi. Načrtovalci raznarodovalne politike so menili, da jih je treba le še naučiti nemškega jezika, pa bodo postali Nemci.

Precej temnejšo usodo je nacistični okupator namenil tistim, ki so jih šteli za narodno zavedne Slovence. Nosilce narodne misli v teh krajih je sklenil najprej odstraniti in onemogočiti, da ne bi ovirali ponemčenja. Med njimi so bili v prvi vrsti slovenski izobraženci. Na Štajerskem je bil načrt skoraj popolnoma uresničen, od predvidenih 5 tisoč, je bilo izgnanih 4900, torej 98% oseb. Na Gorenjskem je bilo od predvidenih 4 tisoč izgnanih okoli 3 tisoč, kar je pomenilo nekaj manj kot 60%. Ob tem je treba upoštevati tudi okoli 17 tisoč beguncev, ki so pred nacisti pribežali ali pa so jih nacisti prisilili k odhodu v Ljubljansko pokrajino in na Hrvaško. Med njimi je bilo veliko duhovnikov, profesorjev, odvetnikov in drugih slovenskih izobražencev.

III.

Pri italijanskih zasedbenih oblasteh ob vzpostavitvi civilne uprave ni bilo zaslediti načelno odklonilnega stališča do slovenske kulture in slovenskega izobraženstva, tako značilnega za nemškega in deloma tudi za madžarskega okupatorja. Namen italijanskega okupatorja je vsemu navkljub bil, deželo čimbolj vključiti v italijanski fašistični sistem. Za to so italijanske zasedbene oblasti predvidele daljše časovno obdobje. Pokroviteljski odnos italijanskih zasedbenih oblasti do slovenskega izobraženstva je izhajal iz prepričanja, da je tega mogoče pridobiti za načrt kulturnega zблиževanja obeh narodov. Predvidena je bila sicer obojestranska izmenjava kulturnih dobrin, a z jasno predpostavko, da bo italijanska, na dvatisočletni rimski tradiciji temelječa kultura privedla do podreditve slovenske in postopnega stapljanja Slovencev z njo in fašističnim duhom. Zato se je tega koncepta, ki je temeljil na (domnevni) večvrednosti italijanske kulture in tradicije, oprijelo ime "kulturonosna" politika.

Poleg visokega komisarja je bil glavni usmerjevalec "kulturonosnega" načrta predvsem Italijanski kulturni inštitut v Ljubljani. Italijanska oblast je spretno izkoriščala tudi dejstvo, da so se med nekaterimi slovenskimi in italijanskimi kulturnimi delavci že pred vojno spletla poznanstva. Zasedbena oblast si je prizadevala, da slovenski javnosti čimbolj približa italijansko kulturo. Tako so Ljubljansko pokrajino v prvem obdobju "počastili" z obiski mnogi politični, znanstveni in kulturni delavci iz Italije. Prirejali so koncertne in operne nastope znanih italijanskih umetnikov, organizirali gostovanja italijanskih kulturnih in znanstvenih delavcev. Obenem so poskušali Ljubljansko pokrajino predstaviti italijanski javnosti. Izšle so posebne brošure v italijanščini, ki so govorile o Ljubljanski pokrajini.

Med večino slovenskega izobraženstva v začetku ni bilo čutiti glasnega nasprotovanja italijanski zasedbeni politiki. Tako je 23. junija 1941 Narodno gle-

dališče v Operi priredilo prvi skupni slovensko-italijanski literarni večer, ki pa je bil hkrati tudi zadnji. Začetna živahna kulturna dejavnost v Ljubljani, ki je dajala sredi vojne in okupacije celo nekakšen videz idilike, pa je kazala varljivo podobo. Večina slovenskega izobraženstva ponujenega italijanskega sodelovanja ni sprejela z navdušenjem, temveč kot manjše zlo v danem trenutku.

Rektor ljubljanske univerze, zgodovinar dr. Milko Kos je moral decembra 1941 podati visokemu komisarju Emiliju Grazioliju vdanostno izjavo. Na sliki je rektor pred glavnim tajnikom italijanske fašistične stranke Sereno.

Zato se je italijanska zasedbena politika kmalu pokazala za neuspešno. Hitler neuspeh politike, s katero naj bi pridobili slovensko izobraženstvo za sodelovanje, je bil že v temelju zgrajen na napačnih predvidevanjih. Njeni idejni tvorniki so spregledali, da so kljub začetnemu pokroviteljskemu odnosu, bili v očeh Slovencev predvsem okupatorji. Predvsem pa so močno precenili veličino in vlogo italijanske kulture, ki naj bi posrkala domačo kulturo ter s tem podcenili vrednost slovenske. Povrhu tega so prezrli dejstvo, da je v slovenski miselnosti prevladoval predsodek o Italijanih, ki je vzbujal med Slovenci občutek večvrednosti.

Na podlagi zaostrene zasedbene politike se je spremenil tudi okupatorjev

odnos do slovenske kulture in s tem do kulturnih ter znanstvenih ustanov. V začetni zasedbeni politiki predvidena vloga slovenske kulture kot povezovalnega člana pri neprisilnem postopnem stapljanju slovenskega prebivalstva z italijansko državo in tradicijo, v novih načrtih ni prišla več v poštev. Tega so zamenjale odkrite in silne asimilacijske težnje.

Sočasno in skladno s temi ugotovitvami se je tudi spreminjal odnos italijanskega okupatorja do slovenskega izobraženstva. Zasedbena oblast je v slovenskem izobraženstvu vse manj videla sogovornika, ki ga je mogoče pridobiti za sodelovanje, vse bolj pa je v njem prepoznavala pomembnega podpornika osvobodilnega gibanja in s tem svojega nasprotnika. Zaradi takih spoznanj je italijanski okupator odvedel precejšnje število slovenskih izobražencev v internacijo ali pa jih je pozaprll, ne glede na njihovo politično in idejno pripadnost, kot potencialno najnevarnejši sloj domačega prebivalstva.

IV.

Tako kot nemški okupator tudi madžarski ni priznaval domačemu prebivalstvu v Prekmurju, da je del slovenskega narodovega telesa. V dokazovanju tega se je podobno kot nemški okupator vindišarske teorije posluževal njene madžarske inačice, vendske teorije o izvoru prekmurskega slovensko govorečega prebivalstva. V zasedbeni politiki je madžarski okupator strogo ločil staroselce in priseljence. Do prvih, ki jih je imel za Vende, je v začetku vodil strpno politiko. Odnos do vseh prišlekov, med njimi so prevladovali izobraženci, je bil odklonilen.

Prvi ukrep madžarskih okupacijskih oblasti je bil takojšen odpust vsega slovenskega uradništva in učiteljstva. Ko je bilo očiščevanje opravljeno, so nove oblasti začele selektivno sprejemati na delo. Na novo so bili sprejeli vse prekmurske domačine, in seveda učitelji madžarskega rodu. Odpustili so ves učiteljsko osebje, ki je prišlo iz osrednje Slovenije, razen redkih izjem v soboškem okraju. Iz Madžarske je v Prekmurje prišlo okoli 160 učiteljev, poleg tega so k delu pritegnili upokojene prekmurske učitelje, ki so se šolali na madžarskih šolah pred prvo svetovno vojno. Na murskosoboški gimnaziji so v začetku pustili domače prekmurske profesorje, kasneje pa so jih premestili v notranjost Madžarske. Kulturno delovanje v Prekmurju, ki je bilo odmaknjeno od središč slovenskega kulturnega ustvarjanja, so madžarske oblasti po okupaciji dopuščale v zelo skromnem obsegu. Vse, kar je pred zasedbo izhajalo v knjižni slovenščini, je bilo prepovedano. Oblasti so dovoljevale le verski tisk, ki je bil pisan v prekmurskem narečju in v madžarskem črkopisu.

Osvobodilno gibanje in kultura

Osvobodilno gibanje pod vodstvom KPS ni imelo le ozko začrtanih ciljev povezanih z izgonom okupatorja, temveč širše zastavljene cilje, ki so bili tako nacionalnega (boj za meje in državnopravni položaj Slovencev) kot socialnega (uvedba sovjetskega sistema) značaja. Zato je bil tudi značaj in dejavnost gibanja mnogoplastna in je zajemala tako vojaške, politične kot tudi kulturne vidike.

Pomena kulture v slovenski preteklosti in njene vloge pri oblikovanju slovenskega naroda v moderen evropski narod so se zavedali tudi slovenski komunisti. Iz takega razumevanja pomena slovenske kulture je tudi izvirala ideja o kulturni skupini kot eni od temeljnih skupin (poleg KPS, katoliške in sokolske skupine) OF. Kulturniška skupina se je razlikovala, ne le od KPS, ki je bila edina stranka v OF, temveč tudi od ostalih dveh temeljnih skupin.

Kulturniška skupina ni imela svojih predstavnikov v odborih OF, izjema je bil le Josip Vidmar v izvršnem odboru. Vloga kulturniške skupine je bila večja v času nastajanja OF, kasneje pa se je manjšala, tako da so se na začetku leta 1942 omenjale le še tri temeljne skupine. Glede na sprva zamišljeno vlogo so jo razmere kmalu prerastle in slovenski komunisti niti niso čutili potrebe, da bi njene predstavnike pritegnili k podpisu dolomitske izjave. Še naprej pa je deloval glavni odbor, tokrat ne več kot glavni odbor kulturnih delavcev, temveč kot glavni kulturni odbor OF. Ta je poleti 1943 znova dobil nekaj več veljave, predvsem zato, da je pozival kulturne delavce v Ljubljani, naj odidejo na osvobodeno ozemlje. Pri tem velja poudariti, da so med kulturne delavce prištevali precej širok razpon poklicev, od znanstvenikov in univerzitetnih profesorjev do kulturnih delavcev v ožjem pomenu besede. Sicer pa se je delovanje kulturniške skupine v glavnem omejevalo na manifestativno dejavnost. Njena najpomembnejša odločitev je bilo sprejetje kulturnega molka. Ta je bila še ena od mnogoterih oblik zoperstavljanja okupatorju. Odločitev zanj je bila umestna predvsem zato, ker so z njo kulturniki jasno zavrnilo prizadevanja italijanskih zasedbenih oblasti po zblizjevanju slovenske in italijanske kulture. Sprva je kulturni molk prepovedoval le vsakršno kulturno dejavnost ali obiskovanje prireditev, ki bi kazala na sožitje z italijansko ali celo fašistično kulturo, ne pa tudi celotne kulturne ustvarjalnosti. Šele poleti 1943 in predvsem po kapitulaciji Italije so se merila zanj poostrila, tako da je dejansko pomenil prepoved kulturnega delovanja, saj naj bi poslej vsakršno ustvarjanje mimo nadzora osvobodilnega gibanja pomenilo njegovo kršitev. Zaostritev je izražala odpor do politike Rupnikove pokrajinske uprave in prepričanje, da bo večina kulturnih delavcev odšla na osvobodeno ozemlje. Posebno poglavje je kulturni molk v povezavi z osrednjimi kulturnimi in znanstvenimi ustanovami nacionalnega pomena. Teh se kulturni molk v glavnem ni dotikal. Nasploh je bil odnos OF do teh ustanov razmeroma strpen. Razlogov za tako strpno politiko OF je bilo več. Predvsem ta ni mogla preprečiti sodelovanja teh ustanov z italijanskimi oblastmi, ki so jih tudi finančno vzdrževale. Po drugi strani je bila na primer univerza tudi eno od pomembnejših žarišč osvobodilnega gibanja. K temu je veliko pripomogla tudi usmeritev vodstev nacionalnih ustanov, ki so se vsa po vrsti izogibala deklarativnemu političnemu izjasnjevanju in vpletanju v politično življenje. Vodstva ustanov so se skušala obdržati nad političnimi boji in so predvsem skrbela, da bi čim varneje prestala vojno viхро.

Maja 1942 je izšel Slovenski zbornik 1942 v katerem je bilo objavljenih več pesmi, proznih del in političnih esejev. Poleti 1943 so postali kulturni delavci znova dejavni in sicer s precej ambiciozno zastavljeno kulturno revijo Setev, ki pa je izšla le enkrat. Bila pa je edina kulturno-umetniška revija, ki je izšla iz vrst osvobodilnega gibanja v vojnem času.

Za kulturne prireditve, ki jih je organiziral italijanski okupator v Ljubljani, je Osvobodilna fronta zaradi razglašenege kulturnega molka priporočala bojkot.

Veliko prelomnico je pomenila kapitulacija Italije, ko se je notranji spopad med Slovenci razširil na pokrajine zunaj Ljubljanske pokrajine (Primorska in Gorenjska) in dobil nove oblike. Te spremembe so se odražale tudi na kulturnem področju. Prihod večjega števila izobražencev na osvobojeno ozemlje, boj za meje, graditev upravno-političnega aparata in po drugi strani vzpostavitev Rupnikove pokrajinske uprave v okviru nemškega operacijskega območja Jadransko primorje, so namreč postavili tudi kulturno-znanstveno delovanje partizanskega gibanja pred nove naloge in izzive, ki so po zahtevnosti bistveno prekašali do-tedanje.

Težišče kulturnega delovanja se je iz Ljubljane preselilo na osvobojeno ozemlje. Tako je bil v Semiču januarja 1944 prvi kongres slovenskih kulturnih delavcev, ki je bil hkrati tudi tretji plenum kulturnih delavcev OF. Kongres je bil predvsem manifestativne narave in je pričal o številčnosti kulturnih delavcev na osvobojenem ozemlju.

Osvobodilno gibanje si je v tem času kot protiutež protikomunistični spo-

menici prizadevalo ustvariti čimveč inštitucij, da bi zajelo čimveč področij kulturnega delovanja in se obenem pripravilo za naloge povojnega časa. Tako je bil 12. januarja 1944 ustanovljen Znanstveni inštitut pri izvršnem odboru Osvoobodilne fronte (kasneje pri Slovenskem narodnoosvobodilnem svetu). Delovno področje inštituta, katerega direktor je bil zgodovinar Fran Zwitter, je bilo začrtano zelo široko. Med prvimi so bili izdelani elaborati z obmejno problematiko. Nastalo je okoli 20 različnih referatov. Poleg tega je inštitut zbiral in ohranjal gradivo ter publikacije. Na pobudo inštituta so civilne in vojaške partizanske oblasti tudi opozarjale nižje organe kako morajo zavarovati knjižnice, umetnostne spomenike, arhive in podobno gradivo na osvobojenem ozemlju.

Istočasno je izvršni odbor OF ustanovil Slovensko narodno gledališče (SNG) kot stalno, poklicno, osrednje gledališče na osvobojenem ozemlju. Ustanovitev SNG na osvobojenem ozemlju kot konkurenčne ustanove ljubljanskemu gledališču, pa je bila izjema v odnosu osvobodilnega gibanja do ustanov nacionalnega pomena, saj načeloma na osvobojenem ozemlju niso ustanavljali vzporednih ustanov. V tedanjih okoliščinah je bilo delovanje gledališča seveda mnogokrat improvizirano, tako glede opreme kot tudi glede odra in dvorane.

Ustanovni zbor Slovenskega umetniškega kluba na katerem je bilo 32 umetnikov je bil 3. septembra 1944 v Semiču, kjer so predlagali, da bi klub izdajal umetnostno revijo Naša beseda. Vendar do uresničitve tega predloga ni prišlo. Podobno se je v vojnem času izjalovil tudi poskus z izdajo Slovenskega zbornika, ki naj bi imel poleg znanstvenih tudi leposlovne prispevke. Slovenski zbornik 1945 v uredništvu Juša Kozaka je izšel šele po koncu vojne. Pomembno vlogo je imel Slovenski umetniški klub pri razreševanju temeljnih teoretičnih vprašanj odnosa do umetnosti. Kazal se je v odklanjanju teze o t. i. partizanski brezi, ki je bila izrazito tendenciozna in je od partizanskih umetnikov zahtevala, da ustvarjajo le dela, kjer bodo jasno vidni sledovi partizanskega boja.

O pomenu partizanskega literarnega ustvarjanja je po vojni Viktor Smolej, krščanskosocialistično usmerjeni literarni zgodovinar, zapisal: "Pisatelje v vojni združuje politična misel, ne povezujejo jih literarnoestetski in stilni pogledi. Politična in socialna ideologija, ki jo izpovedujejo pisatelji med obema vojnama, zaznamuje premik od abstraktne smeri ekspresionizma k poudarjanju stvarnosti, k družbeni kritiki, k realizmu. Ta smer se v vojnih letih nadaljuje. Funkcija umetnosti v družbi je dosegla v vojnih letih svojo skrajnost: prešla je v programsko deklarativnost, v poudarjeno družbeno angažiranost, naravnost v utilitarizem ter v družbeno in politično programatičnost - razvoj je šel torej logično in naravno do svoje skrajnosti. (...) Zgodovinska stvarnost, da so okupacijska leta 1941-1945 odločala o ohranitvi oziroma o smrti slovenstva, tako izrazito prerašča vsa druga vprašanja, da mora tudi slovstveni zgodovinar zavreči vse ozire in pomisleke slovstveno teoretične narave in obravnavati vojna leta na slovstvenem področju pod prvenstvenim vidikom o rešitvi narodnega obstoja".

Vzporedno z uradnim šolstvom, ki je delovalo pod okupatorjevim nadzorom (v slovenskem jeziku le v Ljubljanski pokrajini!), se je razvijalo tudi partizansko šolstvo. Zaradi različnih ovir (nestalnost osvobojenega ozemlja, okupatorjevi vdori itd.) je partizansko šolstvo lahko delovalo le začasno in v omejenem obsegu. Znova se je razmahnilo po kapitulaciji Italije na Dolenjskem in No-

trajnskem, pa tudi na Primorskem, kjer so morali ustanavljati slovenske šole namesto dotedanjih italijanskih povsem na novo.

Med vojno pa so zaživele celo partizanske srednje šole v Kočevju, Črnomlju, Novem mestu in Stični. Po črnomaljskem zasedanju SNOS februarja 1944 je z ustanovitvijo posebnih upravnih odsekov pri SNOS tudi šolstvo dobilo poseben upravni organ, ki je skrbel za organizacijske zadeve, usklajeno delo in nadzor. Leta 1944 so partizansko šolstvo širili tudi na Gorenjsko in Štajersko. V tem času je nastal tudi skoraj ves šolski tisk.

O številu kulturnih delavcev, ki so se pridružili OF, nimamo povsem natančnih podatkov, čeprav obstajajo tudi nekateri poimenski sezname, ki pa so pomanjkljivi. Nasplošno pa velja ocena, s katero se strinja tudi protirevolucionarna stran, da je bil delež kulturnih delavcev v osvobodilnem gibanju velik in da je bilo med njimi poleg levičarsko oziroma filokomunistično usmerjenih, tudi zelo veliko izobražencev nekomunističnega oziroma celo protikomunističnega idejnega izvora.

Protirevolucionarni tabor in kultura

Protirevolucionarni tabor je bil najširši skupni okvir za tiste politične skupine na Slovenskem, ki jih je družilo odklonilno stališče do Osvobodilne fronte in partizanstva. Sicer pa je kazal zelo pisano podobo, tako po raznolikosti skupin, ki so ga sestavljale, kot tudi po njihovi dejavnosti. Skupine so se ločevale po stopnji protikomunizma, po odnosu do kolaboracije, ideologije in socialnih vprašanj, do notranje državne ureditve, občutne so bile tudi generacijske razlike. Heterogeni tabor nasprotnikov Osvobodilne fronte so tako tvorile skupine, ki so izhajale iz vseh treh tradicionalnih miselnih krogov na Slovenskem - katoliškega, liberalnega in marksističnega.

V času italijanske zasedbe Ljubljanske pokrajine so se predvojni strankarski voditelji le dvakrat odločili, da pritegnejo tudi ustanove nacionalnega pomena in vidne kulturne delavce k političnemu izjasnjevanju oziroma, da jih povprašajo za mnenje. V obeh primerih je šlo za dogodka, ki so ju ocenili kot usodna in prelomna za razvoj slovenskega naroda. Prvič se je to zgodilo ob aprilski katastrofi 1941, drugič pa septembra 1942 ob začetkih državljanske vojne. Za oba primera je značilno, da ni prišlo do popolnega soglasja med političnimi akterji in kulturnimi delavci oziroma zastopniki osrednjih nacionalnih kulturnih ustanov.

Istočasno je potekalo tudi ilegalno delovanje protirevolucije, ki je bilo protikupatorsko nastrojeno. V njem so delovali tudi nekateri kulturni in znanstveni delavci. Ti so delovali v različnih strokovnih odsekih Slovenske zaveze (za meje, ustavno-upravni itd.). V različnih oblikah so sodelovali kulturni delavci tudi pri pripravah na povojni prevzem oblasti, ki so intenzivno potekala zlasti od jeseni 1944. Tako sta z nasveti glede grba in zastave sodelovala arhitekt Jože Plečnik in zgodovinar Josip Mal, slovensko državno himno pa sta uglasbila Jože Osana in dr. Tine Debeljak. Dr. Leonida Pitamica, znanega profesorja prava pa so celo želeli imeti na mestu predsednika 29. oktobra 1944 ustanovljenega Narodnega odbora za Slovenijo. Poleg tega je kar nekaj kulturnih delavcev s psevdonimi podpisalo izjavo Narodnega odbora jeseni 1944.

Za razliko od časa pred kapitulacijo Italije, ko kulturnega delovanja in kulturnih ustvarjalcev ter ustanov protirevolucionarni tabor ni pretirano uporabljal v protikomunističnem boju, pa so se z vzpostavitvijo Rupnikove pokrajinske uprave razmere v tem pogledu korenito spremenile. Pokrajinska uprava je v odnosu do kulture ter njenih ustanov in nasploh do izobražencev izhajala iz prepričanja, da je bila dotedanja politika protirevolucije v tem pogledu neuspešna. Medtem ko je imela OF razmeroma majhno možnost, da prisili kulturne delavce in nasploh izobražence k sodelovanju, pa je imela pokrajinska uprava možnost, da se pri zagotavljanju množične podpore izobražencev opre tudi na represivni in idejni aparat. To dejstvo je pomembno, čeprav še zdaleč ne izključno, vplivalo na politiko pokrajinske uprave do kulturnih delavcev in ustanov nacionalnega pomena. Ta si je predvsem čim hitreje prizadevala pridobiti čim več kulturnih delavcev in ustanov. Pri tem se je pokrajinska uprava zatekala, vsaj kratkoročno, predvsem k prisilnim metodam, preračunanim na zunanji vtis, medtem ko se je dolgoročno ta način prepletal tudi z drugimi, bolj načrtnimi oblikami pridobivanja (protikomunistična predavanja, tisk, radijski govori, različne manifestacije in zborovanja, gmotne ugodnosti...).

	1939	1940	1941	1942	1943
Enciklopedična dela, zborniki	5	2			2
Teologija, nabožno slovstvo	91	76	72	55	69
Filozofija, psihologija, pedagogika	15	7	7	5	5
Pravo in socialne vede, statistika	27	18	18	13	13
Politika, uprava	131	31	23	22	20
Jezikoslovje, literarna zgodovina	19	7	25	5	10
Zgodovina in pomožne vede	31	21	8	7	7
Geografija, etnografija	10	4	6	4	5
Matematika, prirodoslovne vede	8	7	5	2	5
Medicina, higijena	15	16	5	1	2
Leposlovje	71	67	53	48	86
Mladinski spisi	49	53	30	26	28
Šolske knjige	34	15	11	18	24
Likovna umetnost, umetnostna obrt	8	14	13	6	8
Glasba, gledališče	13	18	13	8	12
Tehnika, industrija, obrt	31	41	22	6	4
Trgovina, promet	62	45	34	16	18
Kmetijstvo, gospodinjstvo	28	27	22	18	7
Telovadba, sport	18	26	11	5	1
Varia	93	119	95	47	34
SKUPAJ	759	614	473	312	360
Število prevodov	18	17	20	45	78
Število brošur	152	87	41	21	26

Melitta Pivec-Stele: Vpliv vojne na slovensko knjižno produkcijo (statistični pregled). Zbornik zimske pomoči 1944, str. 329-330.

Podpisovanje protikomunistične božične spomenice leta 1943 je bilo prvi in značilen uspešen primer te politike, saj jo je podpisala večina kulturnih delavcev in predstavnikov nacionalnih kulturnih in znanstvenih ustanov. Naslednji korak so bili "strogo zaupni" predlogi za antikomunistično propagando, nastali konec leta 1943, ki pa so terjali aktivno podporo v protikomunističnem boju. Tako je sledilo na ljubljanskem radiu več predavanj o pomenu Zimske pomoči. Vsi so pritrdjevali nujnosti akcije Zimska pomoč in pri tem poudarjali njeno humano naravo. Sicer pa so bili v govorih precej zadržani, zlasti tisti, ki so bili primorani nastopiti na tak način zaradi svojih javnih položajev. Podobno akcijo je izpeljal tudi Ljenko Urbančič, ki je v časniku Jutro objavil vrsto pogovorov s kulturnimi delavci. Tudi tu je prevladovalo pritrdjevanje domobranstvu kot upravičeni obrambi pred komunisti, toda pri tem je bilo čutiti, da so jim bile, v skladu s propagandnimi navodili, besede položene na jezik. Tako je tudi v protirevoluciji prevladalo prepričanje, da je tudi knjiga lahko orožje v protikomunističnem boju. Najznačilnejši primer tovrstnega razmišljanja je Zbornik Zimske pomoči 1944. Vodstvo Zimske pomoči je povabilo k sodelovanju slovenske kulturne delavce z utemeljitvijo, da gre za veliko dobrodelno in socialno podporno akcijo. Piscem, velika večina se je vabilu odzvala, je uredništvo povsem prepustilo odločitev, kaj in o čem bodo pisali. Tako v 610 strani debelem zborniku najdemo prispevke okoli 110 kulturnih delavcev najrazličnejših usmeritev. V večini prispevkov skoraj ne zasledimo aktualnih protikomunističnih poudarkov, pač pa je uredništvo z uvodno besedo, v kateri je poudarilo, da gre tudi za odločen odgovor kulturnemu molku, ki ga je zapovedala OF, dalo celotnemu zborniku tudi politični pomen. Po temu zgledu se je odsek informacijskega oddelka januarja 1945 obrnil na šefa pokrajinske uprave Rupnika s prošnjo za podelitev literarnih nagrad pokrajinske uprave najboljšemu umetniškemu delu v preteklem letu. Predlog so utemeljevali s tem, da je kljub zahtevam po kulturnem molku "s hribov", izšla cela vrsta kvalitetnih del in: "Zato zaslužijo umetniki, ki se na partizanske zahteve niso ozirali, vse priznanje."

Nevtralna politična drža predstavnikov nacionalnih kulturnih in znanstvenih ustanov se ni skladala z načrti pokrajinske uprave, ki je zahtevala jasno opredelitev za protikomunistični boj. Sodelovanje si je pokrajinska uprava zagotovila pred podpisovanjem protikomunistične izjave konec leta 1943, saj so bili na njej zbrani podpisi vseh predstavnikov pomembnejših kulturnih in znanstvenih ustanov ter društev in organizacij. Koliko je pri tem zares uporabljala grožnje, koliko pa je bilo med predstavniki znanstvenih in kulturnih ustanov tudi oportunitizma, morda tudi iz prepričanja, da tem ustanovam bolj koristijo zgledni odnosi z vsakokratnimi oblastmi, je težko reči; drži pa, da je bilo tako gledanje dokaj razširjeno.

Protirevolucionarni tabor je poskušal po kapitulaciji Italije, ko mu je bila omogočena dejavnost tudi na Primorskem, pridobiti na svojo stran Primorce tudi s tem, ker je obstajala možnost kulturnega in izobraževalnega delovanja v slovenskem jeziku, ki je bil dotlej izrinjen iz javnega življenja. Najpomembnejša je bila njihova zahteva po uzakonitvi slovenskega šolstva. Pri tem so bili bolj uspešni na Goriškem kot pa na Tržaškem. Oživel je tudi kulturno življenje in pojavili so se tudi slovenski časopisi (npr. Goriški list).

Karikature izdelal: J. Gerbajs.

Zbornik Zimske pomoči I. 1944 — ali: listi, ki drže vrečo in meč...

Karikatura urednikov Zbornika zimske pomoči 1944. Prvi na levi je književnik Narte Velikonja, ki je vodil celotno akcijo Zimske pomoči.

O številu kulturnih delavcev, ki so se pridružili protirevoluciji, lahko podamo samo približno oceno. Zatrdimmo lahko, da jih ni bilo tako malo in da se jih je večina (okoli 500 izobražencev) po vojni umaknila v tujino.

Celotna kulturna produkcija med vojno je bila sicer precej manjša od predvojnne, toda še vedno precejšnja, če pomislimo, da je bila v glavnem omejena na Ljubljansko pokrajino, kjer je živelo le okoli 330.000 ljudi. Prav tako vojne razmere niso preprečile številnih kulturnih prireditev, saj sta na primer Opera in Drama redno uprizarjali predstave. Prav tako je bilo tudi precej različnih likovnih razstav. Za večino teh del in prireditev pa je bilo značilno, da so se v vsebinskem pogledu le redko dotikale medvojnne stvarnosti in so bile v tem pogledu izrazito nevtralne. Sicer pa je bilo za literarno produkcijo protikomunističnih piscev značilno, da je šele v emigraciji posnemala partizansko s tem, da je postala okupacija in zlasti državljanska vojna njena osrednja tema.

LITERATURA

- Tine Debeljak: Trideset let zdomske emigracijske književnosti 1945-1975: zbornik svobodne Slovenije 1975.
- Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor 1968.
- Tone Ferenc: Fašisti brez krinke: dokumenti 1941-1942. Maribor 1987.
- Aleš Gabrič: Kulturni molk. Prispevki za novejšo zgodovino, 1989, št. 2, str. 385-414.
- Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana 1995.
- Bojan Godeša: Našega sovražnika predstavlja "inteligenca" Ljubljane. Odnos italijanskih zasedbenih oblasti v Ljubljanski pokrajini do slovenskih izobražencev. 27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev: zbornik. Ljubljana 1994.
- Bojan Godeša: Madžarski okupator v Prekmurju in slovenski izobraženci. Prispevki za novejšo zgodovino, 1994, št. 2, str 193-202.
- Viktor Smolej: Slovstvo v letih vojne 1941-1945. Zgodovina slovenskega slovstva, VII. knjiga. Ljubljana 1971.